

Mustafayeva Xəyalə Rəhman qızı⁴⁸
DİLÇİLİK ELMINİN İNKİŞAF TARİXİ

Dilçilik də inkişaf tarixi eramızdan əvvələ dayanan çox az sayda elmlərdəndir desək, yanlışmıq. Eramızdan əvvəl üçüncü minilliyin sonlarında bəşəriyyətə Şumer sivilizasiyası bəxş edən şumerlərin ilk lüğəti tərtib etmələri ilə dilçiliyin tarixinin başladığını qeyd etmək olar. İlk dəfə dilin qrammatik quruluşunu tərtib etməklə dilçiliyin elm olaraq əsasının qoyulması isə qədim hindlilərin adı ilə bağlıdır. Dilçilik elminin inkişaf tarixində ən qədim məktəb onlara məxsusdur və tarixi eramızdan 1500 il əvvələ gedib çıxır. Burada, irəliləyəndə yenə qayıdacağımız bir məqamı qeyd etmək yerinə düşər ki, hind dilinin qrammatikasının yaradılması və bu istiqamətdə məktəbin bünövrələnməsi zamanın, şəraitin tələbi idi. Belə ki, həmin dövəndə ədəbi dili kənar təsirlərdən qorumaq ümdə məsələ idi. Və bu məqsədlə yaradılan dilçilik məktəbi yalnız hind dilinin qorunması və inkişafı üçün deyil, eyni zamanda dünya dilçilik elminin sonrakı inkişafı üçün də mühüm tövhlər verir. Belə ki, ilk dəfə səslər ayırd edilir, yəni fonetikanın əsasının qoyulduğunu deyə bilərik. Həmçinin səslər ayrı-ayrılıqda olmaqla yanaşı, sözlərin tərkibində qarşılıqlı əlaqədə öyrənilir, səslərin fiziologiyası doğru və dolğun izah edilir. Sözlərin nitq hissələrinə bölünməsi də onların xidməti kimi tarixə keçmişdir.

Bundan sonra dilçilik tarixində növbəti önəmli mərhələ kimi yunan dilçiliyi qərarlaşmışdır. Bura iki əsas məktəb daxil olmuşdur - yunan dilçilik məktəbi və İskəndəriyyə məktəbi. Bu məktəblərin əsas fərqləri yalnız yerləşdikləri məkanla bağlı deyildi. Əsas fərq onların dilçilik məsələlərində fikir ayrılıqları idi. Demokrit, Platon, Aristotel kimi dahiləri olan yunan məktəbi əsasən dilin nəzəri məsələləri, onun əmələ gəlməsi, mahiyyəti ilə maraqlanırdılar. İskəndəriyyə məktəbi nümayəndələri isə daha çox praktik məsələ və problematikaya maraq göstərirdilər. Hallar, zamanla görə təsirlənmə kimi qrammatik məsələlərin həlli məhz yunan dilçilik məktəbinin önəmli xidmətləri sırasında yer alır, onlar 8 nitq hissəsi ayırd edirdilər.

Daha sonra dünya dilçilik tarixində önəmli mərhələ olan ərəb dilçiliyinə gəlincə, bu məktəb gec, VII-VIII əsrlərdə yaranmağa başlamışdır. Bununla belə, onun daha miqyaslı, mühüm yenilik və kəşflərlə zəngin olduğunu, həm özündən əvvəlki dilçilik məktəblərinin nailiyyət və ənənələrini inkişaf etdirərək gələcək yol xəritələrini təyin etdiyini, həm də yarımçıq qalan məsələləri tamamlayaraq dilçilik elmini mükəmmələşdirdiyini əminliklə demək olar. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, ərəb dilçilik məktəbinin formalaşması da təsadüfi hal, həmin dövəndə elmə verilən dəyər və Xilafətin intibahı ilə bağlı deyildi. Bu, zamanın, şəraitin tələbi idi.

Belə ki, həmin dövəndə ərəb dilini çox sayda dialektlərdən qorumaq ən mühüm vəzifə idi. Bundan başqa, Xilafətin hakimiyyətinin yerlərdə möhkəmləndirilməsində din və dilin gücü ordunun qüdrəti qədər önəmli idi. Və ədəbi dilin əsaslarını qoymaqla onu ölümsüzləşdirmək, kanonlaşdırmaq, tədris etməklə hakimiyyətin dayaqlarını möhkəmləndirmək, həmçinin Quranın bütün müsəlmanlara əlçatanlığını təmin etmək mühüm missiya idi. Buradan daha bir önəmli vəzifə qarşıya çıxırdı: müqəddəs kitab Quranı təhrirlərdən qorumaq, həmçinin ərəb dilini Xilafətin geniş ərazisində müxtəlif xalqların dillərinin təsirlərindən qorumaq.

O dövəndə Xilafət bütün bu məsələlərə hətta strateji siyasi məqsəd kimi yanaşırdı. Bu səbəbdəndir ki, ərəb dilçiliyinin dünənə nəzər salarkən dilçilərin, filoloqların xəlifələrin saraylarında, məclislərdə ən mötəbər, hörmətli mövqə tutduqlarını tarixdən görə bilərik. Bu işin pioneri kimi xəlifə Əlinin (656-661-ci illər) adı qeyd edilir. Məhz onun hakimiyyəti illərində ərəb dilinin qorunması, öyrənilməsi dövlət əhəmiyyətli vəzifə olaraq qoyulmuşdur.

İcmalın girişində qeyd etdiyimiz kimi, gec yaranmasına baxmayaraq, dünya dilçiliyində çox önəmli addımlar məhz ərəb dilçiləri tərəfindən atılmışdır. Özümdən əvvəlki məktəblərdən daha irəli getmək ərəb dilçilik məktəbinin xarakterik xüsusiyyəti olmuşdur desək, yanlışmıq. Belə ki, ərəblər səs və hərfi bir-birindən fərqləndirirdilər. Bu da yunan və hind dilçiliyi ilə müqayisədə üstünlük idi. Fonetikada səslərin və səsdəki mənalılığın müəyyənləşdirilməsi fonetika sahəsində irəliləyiş idi. Ərəb alimləri sait və samitləri fərqləndirir və samitlərin tələffüz yuvalarını dəqiqliklə təsvir edirdilər. Samitlərin 16 əmələgəlmə yerini göstərirdilər. Bu da təcrübi (eksperimental) fonetikanın olmadığı dövrdə böyük irəliləyiş idi [2].

Daxili fleksiya və şəkilçilərin iştirakı ilə sözdüzəltmə yollarını yaxşı izah edirdilər. Söz köklərini üç samit əsasında izah edirdilər.

Bundan başqa, nitq hissələri, hallar, bağlayıcılar və bir çox məsələlərdə ərəb dilçiləri ən mükəmməl kanonları müəyyən etməyə müvəffəq olmuşlar. Eləcə də lüğət yaradıcılığı ərəblərin sayəsində özünün ən miqyaslı, çoxşəkilli, mükəmməl formalarına yiyələnməklə inkişaf prosesinin intibahına çatmışdır.

Ərəb dilçiliyinin dünəni çox sayda ünlü ismlər, gələcək yol xəritəsi rolunu oynayan əsərlərlə zəngindir. Və bir məqalə daxilində bunun hamısını ehtiva etmək mümkün olmasa da, qısa icmal şəklində ümumiləşdirməyə çalışsaq, vurğulanmalıdır ki, ərəb dilçiliyi iki məktəb üzərində bünövrələnmişdir: Bəsra və Kufə məktəbləri. Tarixən bu iki məktəb nümayəndələri arasında ərəb dilinin əsas məsələləri ilə bağlı böyük mübahisələr olduğu məlumdur və hətta bəzən bu polemikaların daha kəskin hal alması ilə bağlı faktlar mövcuddur. Təkcə bir faktı qeyd edək ki, "Sus Tech" Sudan tədqiqatçılarını son araşdırmalarına görə, bəsralilər və kufəlilər arasında 123 fikir ayrılığı olmuşdur [7]. Bu fikir ayrılıqlarının qısa mahiyyəti ondan ibarət idi ki, bəsralilər ərəb dili ilə bağlı fikirlərində qatı mühafizəkar idilər. Onlar

⁴⁸ Bakı Dövlət Universiteti Şərqşünaslıq fakültəsi, baş müəllim khayalarahman@gmail.
 050 357 77 73

Quranın nazil olduğu dili müqəddəs sayırdılar və onun təhriflərdən qorunması məktəbin əsas əhəmiyyətini təşkil edirdi, həmçinin klassik poeziya dilinin qatı tərəfdarı və təbliğatçısı rolunda çıxış edirdilər. Kufəlilər isə dildə bəzi istisna halların olmasını mümkün sayırdılar, əsasən də sintaksis məsələlərində, həmçinin qrammatik məsələlərin həllində danışıq nitqinə əsaslanırdılar. Hətta bu istiqamət onlar üçün o qədər həlledici idi ki, məktəbin nümayəndələri uzun illər səhralarda, köçəri qəbilələr, bədvi ərəblər arasında yaşayıb, müxtəlif dialekt və şivələri öyrənir, sonra bunu nəzəriyyədə tətbiq edirdilər.

İlk məktəbin Bəsrədə (VII əsr) formalaşması ilə ərəb dilçilik tarixinin başladığını deyə bilərik. Ərəb dilinin qrammatikasını ilk tərtib etmək cəhdi də bu məktəbin nümayəndəsi - Əbul Əsvad əd-Duali tərəfindən edilmişdir. Həmçinin yazıda saitlərin göstərilməsi üçün hərəkələri gətirməklə də o, ərəb dilçiliyində əsl inqilab etmişdir.

Məktəbin başqa görkəmli ismləri İsa ibn Ömər əs-Saqafi (710-770), Xəlil ibn Əhməd Əbu-Əbdürrəhman əl-Fərahidi, Bişrəl Əmir ibn Osman ibn Qənbər əl-Bəsri-Sibəveyhi (793-cü ildə ölüb) ilə VIII əsrdə ərəb dilinin qrammatikasının mükəmməlliyi istiqamətində fəaliyyət, məktəbin ənənələri davam etmişdir. Ərəb dilində ilk lüğətin tərtibi məhz bəsrəli əl-Fərahidin (793-cü ildə ölüb) ("Kitəbul-Ayn"), ərəb dilinin qrammatikasının sistemli şəkildə tərtibatı Sibəveyhinin adı ilə bağlı olmuşdur. Belə ki, Sibəveyhi dövrümüzə qədər gəlib çıxmış, əvvəlki dilçilik ənənələrini, qrammatikanın konsepsiya və nəticələrini özündə ehtiva edən "Əl-Kitab" əsərində dil normalarının sistemli izahını vermişdir.

VIII əsrin ilk yarısında isə bəsrəli filoloqlar İbn Əbu İshak əl-Hadrami, Əs-Saqafi və Əbu Əmr ibn əl-Əla klassik ərəb dili normalarının təsviri analizinin əsaslarını hazırlayırlar. VIII əsrin ikinci yarısı artıq ərəb dilinin ayrıca filoloji elm kimi nəzəriyyəsinin əsasının qoyulduğu mərhələ sayılır. Ənənəvi ərəb dilinin metodikasının formalaşmasında isə başqa bir bəsrəli, ərəz nəzəriyyəsinin əsasını qoyan Əl-Xəlil ibn Əhməd böyük rol oynamışdır.

Kufə məktəbinə gəlincə, Bəsrəyə nisbətən gec yaranmışdı. Ərəb dilinin Kufə qrammatikasını yarananlardan Əbu Cəfər Məhəmməd ər-Ruasi "Tək və cəm haqqında kitab"ı, fars əsilli Əbul Həsən Əli ibn Həzmə ibn Abdulla ibn Osman ibn Feyruz əl-Kisayi (kisədən paltar geyindiyinə görə ona Kisayi ləqəbi verilmişdi) "Kitabu muxtəsərin nəhv", "Kitabul-qiraət", "Kitabül-ədəd", "Kitabu məanil-Quran" və s. çox sayda əsərləri ilə şöhrət tapmışlar. Əl-Kisayinin zamanəmizə qədər gəlib çatan "Risələtu mə təlhanu fihil-avami" ("Sadə xalq danışığında qrammatik səhiflər barədə traktat") əsərində Kufə məktəbinin əsas istiqmətləri təsbit olunmuş, burada ərəb dilinin qədim dialektləri ilə bağlı çox mühüm məlumatlar toplanmışdır.

Bundan sonrakı dövrlərdə leksikoqrafiyanın sürətlə inkişaf etdiyini müşahidə etmək olar. Dialektlərdə işlənən, o cümlədən qədim ərəb sözlərinin toplanması, nadir sözlər, sinonimlər, başqa dillərdən keçmə və sair kəlmələrin təsnifatları üzrə lüğətlənməsi prosesi vüsət alır.

X əsr üçün artıq ərəb dili qrammatikasının bütün əsas müddəaları təsbit olunmuşdu və bu dövrdən ərəb dilçilik ənənələrinin üçüncü istiqaməti formalaşmağa başlayır. Bu istiqamət Bağdad məktəbi ilə müəyyən olunur. Belə ki, 762-ci ildə əsası qoyulan Bağdad bütün xilafətin elm, mədəniyyət, çiçəklənmə mərkəzi kimi çıxış etməyə başlayır. Eləcə də ən məşhur filoloq və dilçilərin iştirakı ilə burada ərəb dilçiliyinin öyrənilməsi mötəbər, mühüm vəzifə olaraq qəbul edilir. Bu məktəb Bəsrə və Kufə məktəblərinin birləşməsi nəticəsində formalaşmış olur. İlk öncə Kufə məktəbi ənənələri burada hakimlik etsə də, sonralar Bəsrə konsepsiyası möhkəmlənməyə başlayır. Nəticədə Bağdad dilçiləri hər iki məktəbin özəlliklərini ehtiva edir, nəzəri konsepsiyalarını təcrübə ilə möhkəmləndirirdilər.

Bagdad dilçilik məktəbinin ən görkəmli nümayəndələrindən biri Əbu Məhəmməd Abdulla ibn Quteybə əl-Kufi əd-Dinəvəri (828-889) olmuşdur, "Uyunul-Əxbar", "Ədəbul-Kitab", "Əş-şəru və şura", "Əl-maarif", "Ğaribul-hədis" və "İrabul-Quran" kimi əsərlərin müəllifidir.

Bundan sonra inkişaf tarixi Əndəlus məktəbinin fəaliyyəti ilə davam edən ərəb dilçiliyinin orta əsrlərdən başlayan intibahı XIII əsr monqolların istilalarına qədər sürmüş, XIII əsrdə İbn Yais və İbn əl-Xacib, XIV əsrdə İbn Xişəm və İbn Akil, XV əsrdə isə Əs-Suyuti kimi dilçilərin elmi-nəzəri, təcrübə axtarışları ilə daha da mükəmməlləşdirilmişdir.

Məhəmməd ibn əl-Yaqub əl-Firuzəbadinin (729/1328 - 817/1414) tərtib etdiyi 60 cildlik "Əl-Qamus əl-Muhit" adlı lüğətin tarixi də (1410-cu ildə tamamlanıb) məhz bu mərhələyə təsadüf edir. Bu lüğət o qədər müvəffəqiyyət qazanmışdır ki, dəfələrlə təkrar çəxaldılmış, özündən sonrakı Avropa və ərəb lüğətlərinin əsasını təşkil etmişdir [3].

Ümumiyyətlə, Bağdadın monqollar tərəfindən ələ keçirilməsi (1258), ərəblərin İspaniyada hakimiyyətinin zəifləməsindən sonra ərəb elminin mərkəzinin Misir və Suriyaya keçməsi tarixdən məlumdur. Bu dövrlərdə tarixi məkanını coğrafi olaraq dəyişən ərəb dilçiliyinin inkişafının yenə də klassik ənənələrə dayandığını qeyd edə bilərik. Dilçi alimlər əvvəlki illərin filoloji traktatlarına şərhlər yazmaqla, ədəbi dilin miqyaslı öyrənilməsi tendensiyasına uyğun olaraq dil normalarının daha asan, səlis olmasına çalışmışlar.

XIX əsrdən başlayaraq Qərbdən gələn yeni abu-havanın təsiri ilə ərəb ölkələrində baş verən dəyişikliklər həyatın bütün sahələrinə sirayət etdiyi kimi, mədəni həyatda da novatorluq doğurur. İctimai-siyasi, iqtisadi, mədəni həyatdakı dəyişikliklər ərəb dilinin işgüzar sahələrdə rolunu yüksəldir və vacib edir, bu üzəndə ədəbi dilin yeni çağırışlara cavab verərək əlçatanlığının təmin olunması dilçiliyin aktual mövzusunə çevrilir. Orta əsrin məşhur qrammatika traktatları yeni şərhlərdə təqdim olunmaqla yanaşı, artıq müasir dilçi alimlər Nəşif əl-Yəzici və Əhməd Faaris əş-Şidyakin qrammatika dərsləkləri çap olunur, həmçinin XIX əsrin ikinci yarısında fərqli ərəb leksikoqrafiyası yaranmağa başlayır. Butrus əl-Bustaninin məşhur "Muhit əl-Muhit" (1867-1870) ikicildlik izahlı lüğəti işıq üzünə görünür, burada ilk dəfə olaraq Livan dialektikasının bəzi sözləri də təqdim olunur. Leksikoloji axtarışlar XX əsrdə də intensiv

şəkilə davam edir. Sözlərin kök sistemi əsasında sıralanması ilə yanaşı, Avropa leksikoqrafiyasında daha çox tətbiq olunan əlifba sırası prinsipi üzrə lüğətlərin tərtibi kütləviləşir. 2008-ci ildə Əhməd Muxtar Ömər in işıq üzü görün "Müasir ərəb dilinin leksikonu" lüğəti isə ərəb leksikoqrafiyasının XXI əsr inkişaf tarixinin səhifəsini açmış oldu.

XX əsr in ikinci yarısından ərəb dilçiliyində yeni elmi-nəzəri, təhlil metodlarının, fərqli, müqayisəli və tarixi yanaşma prinsiplərinin tətbiqinə başlanılmışdır. Müasir ərəb dilçiliyində bir sıra tendensiya lərin müşahidə olunduğunu qeyd etmək olar. Bunlardan biri ənənəvi nəzəri prinsipləri üstün tutan ərəb dilçilərinin Avropa ərəbşünaslığının ayrı-ayrı, xüsusən morfologiya məsələlərində fikirlərinə tənqidi və qısqanc yanaşmalarıdır.

Başqa bir cəhət – dialektikanın, ləhcələrin öyrənilməsinə daha çox maraq artır. Bu da bu gün ərəb dilində danışan çox sayda ərəb ölkələri üçün xüsusi aktualıq kəsb edir. Ədəbi dil və dialektikanın qarşılıqlı münasibəti, dil quruluşu, vahid terminologiya nın yaradılması, yeni alınma sözlər – bütün bu məsələlər bu günün ərəb dilçiliyinin hədəfləridir. Bu kimi və daha fərqli problemlərin həlli Yusuf əs-Saudun "Ərəb dilində yeni qrammatik qaydalar", eləcə də Abbas Həsənin 4 cildlik "Kamil qrammatika" (1966-1971) əsərlərində cavablanıb. Bundan başqa, İbrahim Ənis, Məhəmməd əl-Mübarək, Subhi əs-Salih, İbrahim əs-Samarrai, Murad Kamil, Əbd ər-Rəhman Əyyub, Əhməd Muxtar Ömər, Kamal Məhəmməd Bışr, Həsən Zaza kimi müasir dilçi alimlərin əsərləri bu istiqamətdə uğurları davam etdirmişdir.

İcmalı bu fikirlə yekunlaşdırmaq istərdik ki, bu gün Misir, Suriya, İraq, Livan, İordaniya, Küveyt, Tunis, Mərakeş, Əlcəzair ali təhsil müəssisələri çoxəsrlik ərəb dilçiliyinin müasir inkişaf tarixinin yazılmasında aparıcı rol oynayır, qiymətli axtarıları, tədqiqatları ilə xələflərinin missiyasını uğurla davam etdirir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Axundov A. "Ümumi dilçilik". Bakı, 2006
2. Ərəb dilçilik məktəbi
https://az.wikipedia.org/wiki/Dil%C3%A7ilik_m%C9%99kt%C9%99b%C9%99ri
3. Ərəb lüğətlərinin siyahısı
https://wikiazaz.top/wiki/List_of_Arabic_dictionaries
4. Арабское языкознание в Средние века
https://myfilology.ru/istoria_lingvisticheskikh_uchenii/arabskoe-yazykoznanie-v-srednie-veka/
5. Белкин, В. М. Арабская лексикология / В. М. Белкин. – М., 1975.
6. Гиргас, В. Ф. Очерк грамматической системы арабов / В. Ф. Гиргас. – СПб., 1873.
7. Грамматические споры между басрийцами и куфийцами // Суданский университет «SusTech». 2018.
<https://sites.google.com/site/yazyk13/podgotovka-k-ekzameni/rascvet-arabskogo-azykoznanija>
8. Звегинцев, В. А. История арабского языкознания / В. А. Звегинцев. – М., 1958.
9. Шавки, Дайф. Грамматические школы / Дайф Шавки. – Каир, 1972

Açar sözlər: dilçilik, şumer, Kufə, filoloji.

Ключевые слова: языкознание, шумеры, Куфийская, филологический

Keywords: linguistics, Sumerians, Kufi, philological

Dilçilik elminin inkişaf tarixi

Xülasə

Ümumi dilçilikdə üç qədim elmi ənənə məlumdur. Bunlar "Qədim Yunan", "Qədim Hind" və "Ərəb dilçilik" ənənələridir. Bunlardan başqa, "Qədim Çin" dilçilik təliminin də mövcud olmasına baxmayaraq, o ümumi ənənələrdən tamamilə fərqlənən başqa xarakterə malikdir.

Eramızdan əvvəl üçüncü minilliyin sonlarında bəşəriyyətə Şumer sivilizasiyası bəxş edən şumerlərin ilk lüğəti tərtib etmələri ilə dilçiliyin tarixinin başlandığını qeyd etmək olar. İlk dəfə dilin qrammatik quruluşunu tərtib etməklə dilçiliyin elm olaraq əsasının qoyulması isə qədim hindlilərin adı ilə bağlıdır və tarixi eramızdan 1500 il əvvələ gedib çıxır. Bundan sonra dilçilik tarixində növbəti önəmli mərhələ kimi yunan dilçiliyi qərarlaşmışdır.

Ərəb dilçilik məktəbi VII-VIII əsrlərdə yaranmağa başlamışdır. İlk məktəbin Bəsrədə (VII əsr) formalaşması ilə ərəb dilçilik tarixinin başlanğıcı hesab edilir. Kufə məktəbinə gəlincə, Bəsrəyə nisbətən gec yaranmışdı. VIII əsr in ikinci yarısı artıq ərəb dilinin ayrıca filoloji elm kimi nəzəriyyəsinin əsasının qoyulduğu mərhələ sayılır.

История развития лингвистической науки

Резюме

В общем языкознании известны три древние традиции. К ним относятся "Древнегреческое языкознание", "Древнеиндийское языкознание" и "Арабское языкознание". Помимо этого, существует и "Древнекитайское языкознание", однако оно полностью отличается от общих традиций и носит иной характер. Можно сказать, что история языкознания начинается с составления первого словаря шумерами, даровавшими человечеству шумерскую цивилизацию, в конце III тысячелетия до н.э. Составление же впервые грамматик, заложившей основы языкознания как науки, связано с древними индийцами, и его история восходит к 1500 г. до н.э. После этого очередным этапом в истории языкознания стало греческое языкознание. Арабская лингвистическая школа зародилась в VII-VIII веках. Формирование первой школы в Басре (VII век) считается началом истории арабского языкознания. Куфийская школа сформировалась относительно позже Басрийской школы. Вторая половина VIII века считается этапом, заложившим основу теории арабского языка как отдельной филологической науки.

History of the development of linguistic science**Summary**

In general linguistics, three ancient traditions are known. They include "Ancient Greek linguistics", "Ancient Indian linguistics" and "Arabic linguistics". In addition to this, there is also "Ancient Chinese linguistics", but it is completely unlike the general traditions and is of a different nature. One can say that the history of linguistics begins with the compilation of the first dictionary by the Sumerians, who gave humanity Sumerian civilization, at the end of the 3rd millennium BC. Compilation of grammar for the first time, which laid the foundations of linguistics as a science, is related to the ancient Indians and its history dates back to 1500 BC. After this, the next stage in the history of linguistics was the Greek linguistics. The Arabic linguistic school originated in the 7th-8th centuries. The formation of the first school in Basra (7th century) is considered the beginning of the history of Arabic linguistics. The Kufi school was formed relatively later than the Basri school. The second half of the 8th century is considered the stage that laid the foundation for the theory of the Arabic language as a separate philological science.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova